

Pa`a ka `opihi na Kaina Makua

Aia lā ka `opihi ke pa`a nei ma luna o ka pōhaku i `ole `o ia e hā`ule i loko o ke kai, a lilo aku i ke po`i `ana o ka nalu ma luna ona. I kēlā me kēia lā `o ia mau nō kēia hana wale `ia mai nō a pa`a maoli nō na`e kēia i`a i ka pōhaku. `A`ole i li`uli`u kona ho`omaha `ana i waena o ka ha`i a ka nalu a mau nō na`e ka pa`a `ana. Penei nō kekahi `ano o kahi Kaluaiko`olau.

Hānau `ia `o ia i ka makahiki 1862 ma Kamawaelualani ma ka `ao`ao i `ike maopopo `ia ai `o Kahelelani. `O Kaluaiko`olau kona inoa, a he mokihana `o ia no Kōke`e. I ka wā i hānau `ia ai `o ia, `o ia ka wā o ka ho`okāhuli `ana i ke aupuni. `O kēia nō ho`i ka wā o ka laha `ana aku o ka ma`i pākē i ka lāhui Hawai`i. `Ano kokoke maoli nō kona wā ola me ko Wilikoti a pēlā pū nō ho`i me kāna mea i hana ai ma muli o kāna i hilina`i mai ai `o ia nō `o Ke Akua, Iesū, ka `uhane a pēlā aku. Ho`omaopopo paha kākou i kā Wilikoti hana nāna i kū`ē aku i ka po`e ho`okāhuli aupuni i mea e ho`iho`i mai ai i ke kūlana kū`oko`a o Hawai`i.

I ko Ko`olau wā kamali`i i a`o mai nei i ka paipala, i Ke Akua, i ka mea pono a ia mea aku ia mea aku. Na kekahi po`e malihini i a`o aku iā ia i kēia mau hilina`i a kupu a`ela kahi lehua i loko o ka nahele a popohe. Pa`a koke nō ho`i kēia `ano mana`o i loko o kona na`au. `O ia nō `o ka hilina`i wale `ana aku nō i ka mana`o "Na Ke Akua nō e ho`opōmaika`i mai iā kākou." A `o kekahi hana e kākō`o ai i kēlā mana`o, `o ia nō ke kū`ē `ana aku i nā mea pono `ole a pau loa. Kanu `ia ihola kēia `ano mana`o mai ka wā o ka helele`i `ana o ka ua ma luna o ka `āina palena `ole; mai nā kūpuna loa mai nō

ho`i kēia mana`o kūpono aloha. Pau ihola ka ho`oa`a `ana iho o nā a`a i ka lepo, `a`ole hiki ke hō`oni `ia aku, ulu wale a`ela nō `o Hāloa. Pili nō ho`i kēia `ano mana`o i kēlā me kēia kānaka. `A`ole nō na`e i mōhalahala mai ka pua.

I kona wā u`i, male akula `o Ko`olau i kekahi wahine no Kaua`i nāna nō ho`i i ho`opuka mua i ia mo`olelo no Kaluaiko`olau i mua o ka lehulehu. `O Pi`ilani kona inoa. I ko Ko`olau wā e noho male ana, hana nui `o ia no kekahi po`e malihini i uka. Lilo akula `o ia i alaka`i paniolo no ia malihini. `O Francis Gay ka i ho`okohu `ia ai `o Ko`olau ma ke kūlana he alaka`i no kona mau `āina.

I kekahi lā, ua `ō`ili maila kekahi `ōhuni ma luna o kona pāpālina. Ma ia manawa `a`ole i maopopo iā ia he aha lā kēia mea i `ō`ili wale mai nei nō. Hele akula `o ia e nīele aku i kāna wahine. `Ōlelo mai nei `o Pi`ilani iā ia, `a`ole kēnā he ma`i, `ula wale aku nō kou mau pāpālina ma muli o ka papā `ana o ka lā.

Eia na`e, ua ma`i nō. I ka `āina hānau maluhia i ha`alele maila `o Ko`olau

me kona `ohana no ka ho`olaha nui `ia `ana o kona ma`i pākē a iho ihola lākou i Kalalau kahi e noho ai. Pa`a maoli kekahi ho`ohiki iā Ko`olau lāua `o kāna wahine me ka mana`o e kū`ē ana i ka hele `ana i Kalawao. Mau nō ka mana`o o Ko`olau na Ke Akua e mālama i kona `ohana. `A`ole i kana mai kona hilina`i `ana i Ke Akua. I kekahi manawa, `o kēlā wale nō kāna mea i `ike ai.

I kekahi lā, ua hele mai nei kekahi māka`i kolohe, `o Lui kona inoa no ke ki`i `ana mai iā Ko`olau no ka mea, nui ke kanikani o nā manu hāmau leo iā Ha`i ua loa`a maila `o Ko`olau i ka ma`i pākē. No laila, `o ka mana`o i hāpai `ia a`ela, `o ia ka lawe `ana iā ia, iā Ko`olau i Kalawao. `O ka hewa na`e, `a`ole i

(ho`omau `ia i ka `ao`ao 5)

Hana 'Oe a Kani Pono

na *Kāwika Allen*

'O ke kīpuka, 'o ia nō he wahi 'oko'a o nā wahi i ho'opuni 'ia ai 'o ia. He wahi malino i ke kai piha, he wehena i ka nahele, a i 'ole he wahi nūpepa Hawai'i i ho'opuni 'ia e nā nūpepa haole. 'O ia nō ke kīpuka. Akā, aia kekahi kīpuka 'ē a'e, 'o ia ho'i ke Kīpuka Leo. He wahi uliuli ia ma ka wao one o nā olowalu nāna e ho'opiholo i ka leo 'ōiwi o Hawai'i nei. No laila, aia nō he wahi no kākou e kipa ai i kēlā me kēia Lāpule mai ka hola 3 a hiki i ka hola 6 o ke ahiahi. I laila hiki nō ke loa'a iā kākou kēia Kīpuka Leo.

I kēia mau lā, 'a'ole nui nā kānela ma ka lekiō e ho'olele i nā mele Hawai'i, a 'a'ole kānela 'ōlelo Hawai'i. No laila, i ka Lāpule mai ka hola 3 a hiki i ka hola 6 ma KTUH, hiki ke lohe 'ia ka 'ōlelo a me nā mele Hawai'i. Ua lohe mua 'ia paha kēia hō'ike e 'oukou? 'O Kahikina ka wilipā ma'amaui o ia papahana 'ōlelo Hawai'i, akā i kekahi mau pule aku nei, lohe 'ia nā leo hou ma ka lekiō. 'O kēia mau leo nā leo o nā haumāna a Kahikina, nā haumāna o ka papa i kapa 'ia 'o Hana 'Oe a Kani Pono, 'o ia ho'i ka papa 'ōlelo Hawai'i 383. 'O kēia kau ke kau mua loa i hana 'ia kēia papa, no laila, he 'ano paionia kēia mau haumāna e waele nei i ke ala no kākou e kaka'i ai.

'O nā pahuhopu o kēia papa, 'o ia ho'i ka hele 'ana a ma'a i ka 'ōlelo a me ka hana o ka wilipā ('o ia ho'i ka DJ), i hiki i ka haumāna ke mālama i kekahi hapa o ka papahana lekiō 'o Kīpuka Leo ma KTUH. A'ole 'ia nō ho'i ka 'ike e pili ana i nā mele, nā haku mele, a me nā pu'ukani Hawai'i, i lilo ka haumāna i 'umeke kā'eo no ia 'ike. Ho'ā'o 'ia ka hana 'ana i ho'olaha lekiō (he PSA, he ho'olaha hō'ike lekiō, a pēlā aku), a kūkākūkā 'ia nō ho'i ke kulanā o ke mele a me ka lekiō he kumu 'ike o ka po'e Hawai'i.

'O ka mea nui o ia papa, 'o ia ho'i ka ho'omākaukau 'ana i ka hana lekiō. No laila,

ho'omākaukau mua nā haumāna i nā mele a lākou e ho'olele ai. Koho 'ia nā mele he 'umi a emi iho mai paha no ka ho'okani 'ana i ka hapalua hola. I kēia hapalua hola, hō'ike 'ia ka haku mele, ka pu'ukani, a me ke pā leo o nā mele pākahi. Ho'omākaukau pū nā haumāna i nā paukū e wehewehe ana i kekahi mau mea hoihoi i pili i ka pu'ukani, ka haku mele, a i 'ole ke mele, i mea e hoihoi ai nā hoa ho'olohe i ke Kīpuka Leo. Hana 'ia penei no ka mea, nui nā mele, nā

pu'ukani, a me nā haku mele o ka wā i hala i nalowale i nā mana'o o kākou i kēia mau lā. No laila, i ka ho'olohe 'ana, ho'opuho 'ia nā mana'o e hiamoe loa nei i nā mana'o o ka po'e Hawai'i.

Pili ka hapanui o nā mele i kekahi kumuhana a nā haumāna e koho ai. Ua lohe 'ia nā kumuhana like 'ole o nā mele, 'o ia ho'i nā mele kū'ē o Hawai'i, nā mele i haku 'ia e Lena Machado, nā mele pili i ka mea 'ai o Hawai'i, a pēlā aku. Ua ho'okani 'ia

nā mele kama'āina a malihini ho'i i nā haumāna. Ma muli o ka loli 'ana o nā mana'o o kākou i kēia mau lā, 'a'ole i lohe nui 'ia nā mele o nā lā i hala, no laila, 'a'ole kama'āina loa iā kākou nā mele o kēlā wā, akā 'o ke Kīpuka Leo, he kūmole ia no kākou. No laila, e ho'olohe mai i mea e ho'olohe a ho'olauna ai i nā mele a ko kākou po'e kūpuna e hali'a ai.

Ua noho au me kekahi haumāna o ka papa no ke kama'ilio 'ana e pili ana i ka papa. 'O Kalani ka haumāna a'u i nīnauele ai, a he kōkua maoli nō 'o ia i ka hō'ike 'ana mai i ka mana'o o ka haumāna o ka papa. I ko'u nīnau 'ana aku iā ia i ke kumu āna i komo ai i ka papa lekiō, wahi āna, ua lohe 'o ia no ka papa mai kekahi hoa. 'Ano kanalua 'o ia i ke komo 'ana, no ka mea, 'a'ole 'o ia kama'āina i ke Kīpuka Leo, akā ua komo nō me ka wiwo'ole.

Ua makamake au e 'ike i kāna mea punahele i ka papa, a pane maila 'o Kalani penei. I kēlā kau aku nei, ua komo 'o ia i ka papa kama'ilio, a luana 'o ia i ke kūkākūkā 'ana o ka papa, a 'o kēlā ka hana o ka papa lekiō kekahi. Wahi āna, ua kama'āina nō 'o ia i nā mele Hawai'i, akā 'a'ole 'o ia i wehewehe pono i nā mea pili i nā mele a me nā oli Hawai'i. 'O ka hele 'ana i ka hale (ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 3)

Eia nā wilipā hou 'o Kūlia me Ha'alilio.

Ka Papa Lekio (ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 2)

o ke Kīpuka Leo kekahi mea punahele āna. 'O ka nānā 'ana aku i nā pāleo a me nā pā sede like'ole, a me ke a'ō 'ana mai i ka hana a ka wilipā o ke kānela lekiō kāna mea hoihoi. Akā, 'o ka mea e 'oi a'e i kona

'O Kalani (ma ka 'ao'ao ākau), a me kona hoa wilipā, 'o Keoni.

mana'o, 'o ia ho'i ka 'ōlelo 'ana ma ke "ea." Luana nō 'o ia i ke kama'ilio 'ana ma ke "ea," a wahi a Kalani, hiki ke ho'oma'ama'a he nui ma mua o ka hele 'ana i ka lekiō, akā, ke hiki aku i ia ke'ena ho'olele leo, pono e ho'onui 'ōlelo i mea e ho'opiha i ke

"ea make." Hō'ike kēlā i kou mākaukau i ka 'ōlelo Hawai'i, a walea 'o Kalani i kēlā hana.

He nui nā 'ano mea e hō'ike a ho'oulu i ka hoi i ka 'ōlelo Hawai'i, no laila, paipai nō au iā 'oukou e hui i nā mea Hawai'i like'ole. 'O ia paha ke komo 'ana i kekahi papa 'ōlelo Hawai'i e like me kēia, ke kama'ilio 'ana me ko kākou mau kūpuna, a i 'ole ke komo wale 'ana i ka pālule ti nona nā hua'ōlelo Hawai'i. 'O ia nō kekahi hehi i ka holomua 'ana o ka 'ōlelo a me ka lāhui Hawai'i kekahi. A mai poina, e ho'olohe mai iā Kahikina a me nā wilipā hou i ke Kīpuka Leo i kēlā me kēia Lāpule mai ka hola 3 a hiki i ka hola 6 o ke ahiahi ma KTUH 90.3 FM Honolulu, 91.3 ma ka North Shore, 89.9 ma ka 'ao'ao Ko'olau, kānela 843 ma Oceanic Digital Cable, a i 'ole www.ktuh.org.

Na wai e 'ole?

He Uku Pākalikali

na Kenji Rasmussen

Hūi, e ka haumāna hune, pehea 'oe? 'A'ole anei i lawa nā ha'awina kālā hele kula? Pono e hana i 'elua hana e uku ai no ka hele kula nui? Pono e koho i ke kū'ai 'ana mai i ka mea 'ai a i 'ole ka uku 'ana i ka uku kula? Inā hiki ke maopopo kēia mau pilikia, eia kekahi polokalamu hou e kōkua ai iā 'oe.

Mai ke kau hā'ulelāu 2007, hiki iā kākou ke koho i ka uku pākalikali 'ana i ka uku 'ana o ka uku kula no ke kula nui ma Mānoa, i 'ole e ho'olilo 'ia ke kālā he

nui wale i ho'okahi manawa. 'O kēia uku 'ana he hapa a hapa, e kōkua ana ia i ka haumāna a me ko ka haumāna mau mākuā. 'O ke kumu i ho'okumu 'ia ai kēia polokalamu, 'o ia ho'i ka ho'onui uku kula o 2006-2012. Ua ho'ohiki ka papa luna ho'okele o ke kula nui o Hawai'i e loa'a nā ha'ina nāna e kōkua i ko kākou uku 'ana no ka hele kula. No laila, 'o kēia ka ha'ina i loa'a i ka papa luna ho'okele. He polokalamu ia e mālama 'ia ma ka pūnaewe, a pēlā kākou e hana ai i kēia uku pākalikali. Ua 'aelike ke kula nui me Touch Net Information Systems e hana i ka hana. He kuleana ko lākou no ka ho'okahua 'ana a me ka mālama 'ana i ka 'ōnaehana pūnaewe a pau. Wahi a Touch Net ma o kēia 'ōnaehana pūnaewe, hiki i nā kānaka hūpō o ka hana lolo uila ke kau i kēia polokalamu me ka hikiwale. He nū 'oli ia no'u.

Hiki iā kākou ke kau inoa no ia polokalamu mai ka mahina 'o Mei. He kanakolu kālā ka uku mua no kēia mea. Eia ka papa manawa no ka uku 'ana. Inā kau inoa 'oe i nā papa ma mua o ka 13 Iulai me ka uku 'ana he 25 pākēneka o ka uku kula, 'ekolu āu uku hou aku, ma ka 19 'Aukake, 10 Kepakemaka, a me ka 12 'Okakopa. Ina kau inoa 'oe i nā papa ma ka 19 'Aukake me ka uku 'ana he 33 pākēneka o ka uku kula, 'elua āu uku hou aku, ma ka 10 Kepakemaka a me ka 12 'Okakopa. Inā kau inoa 'oe i nā papa ma ka 10 Kepakemaka me ka uku 'ana he 50 pākēneka o ka uku kula, ho'okahi uku koe ma ka 12 'Okakopa. Hiki iā kākou ke komo i ia polokalamu ma o ka lolo uila ho'opa'e'e. I ka manawa e kau inoa ai, hiki i nā haumāna ke 'ike i ka papa hō'ike uku a me ke koena āna e uku ai. Hiki nō ho'i iā kākou ke ho'ohana i nā kāleka kākī.

E kōkua kēia mea i nā haumāna e hana nei i 'elua hana - 'oi iki a'e ka ma'alahi o ka uku kula 'ana a me ka 'olu'olu o ko lākou nohona. Hiki paha iā lākou ke kau inoa i kekahi mau papa hou a i 'ole e ha'alele i ho'okahi hana. Hā'awi ia papa kuhikuhi i nā koho hou i nā haumāna ma ke kula nui ma Mānoa. Ua kama'ilio au me Michael Dalig no kēia polokalamu. He lālā 'o ia no ka papa kahu kula o ke kula nui o Hawai'i a wahi āna, "There is finally something good for students to look forward to. Not all students in the system can qualify for assistance, even Native Hawaiians. So with this new idea, some of the stress will disappear for both students and their parents." Pōmaika'i nō nā haumāna.

'A'ole hiki ia'u ke kali i ka ho'omaka 'ana o nēia mea. I kēlā me kēia kau, uku au i ka'u uku kula a ia'u e mana'o ana e pili ana i ka lā e uku ai i ia kālā he nui

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 4)

No ka Uku Kula (ho`omau `ia mai ka `ao`ao 3)

wale, `eha ko`u po`o a `ike au i ka`u `eke kālā miki. I kēia manawa, `a`ohe a`u kālā e kū`ai mai ai i makana no ka`u mau keiki hanauna ma muli o ka pono e uku aku i ka`u uku kula. Akā, me kēia polokalamu, e loli ana paha.

‘O kēia polokalamu, no nā haumāna a pau ia, mai ka haumāna komo hou a i nā haumāna lae `ula. Mai poina, `o ke a`o `ana mai ka wai e ulu ai ka na`auao. ‘O ia ke kumu e uku ai kākou e hele i ke kula.

No ka Loiloi `ana i ka Mele Manaka

na Wayne Keahi Chang

Pa`i ana nā pahu a hula le`a; `o ka`u hula nō kēia.

*I ko`u wā e a`o mai ana i ka hula, `a`ole i
ha`i `ia ka mea e hana ai,
ua hō`ike maoli ka`u mau kumu iā mākou i
ka hana e pono ai,
he alo a he alo.*

Ua noi `ia mai nei wau e Luana Kawelu e lilo wau i luna loiloi ma ka ho`okūkū hula `o Merrie Monarch i kēia makahiki. Ua `ae wau e noho i nā `aha hālāwai ma O`ahu nei me nā kumu hula. Nui nā kumu i laila a nui nō ho`i nā nīnau a lākou i nīnau maila. I ka malama o Ianuari, ua waiho maila nā kumu hula i ko lākou koho `ana no ka hula kahiko a me ka hula `auwana. I ia malama mai lākou i waiho maila i ko lākou mo`olelo e kākō`o ana i nā mele i koho `ia. ‘O kēia nō ka hana e pono ai ke komo `ana ma ua ho`okūkū nei.

Ia`u i hō`ea aku ai ma Hilo, ua hui pū `ia nā manu kolokolo, `o mākou nō ho`i nā luna loiloi. Ma hope o ka loa`a `ana mai o nā mana`o o nā kumu, nīnau a`ela ua mau luna loiloi nei, he aha ka hana kūpono? ‘O kekahi mau kumu, pololei, kekahi mau kumu, auwē, hakahaka nō ho`i kahi ipu. No laila, ua kūkākūkā `ia kēia mau mo`olelo a nā kumu hula i ho`okomo ai, a `a`ole kūpono kekahi o ia mau mo`olelo. No ia kumu, pono nō mākou e lilo i kia`i no nā lōina o ka hula.

I kēia mau lā, ho`ohuikau lākou i nā `ano mea like `ole o ka hula. Eia nō kahi la`ana mai ka ho`okūkū hula, ua ho`omaka kekahi hālau me ka hula

kālā`au a laila, waiho `ia ua kālā`au nei i ka pā hula, a ma hope, hula mai lākou me ka `ole o kēia lākou mau kālā`au. ‘A`ole maika`i kēia hana `ana, a eia hou, inā `oe e hula ana i ka hula noho `a`ole hiki i ka ho`opa`a ke oli pū i ke mele, na ka `ōlapa wale nō e oli me ko lākou mau leo pono`i. Eia hou, `a`ole hiki i ka

ho`opa`a ke ho`opa`a i ka ipu heke a i `ole ka pahu a me nā mea hula i ho`ohana `ia e nā `ōlapa. ‘O ka lōina kēia o ka

hula kahiko. Minamina nā mea hula kahua pa`a `ole i kēia au e ne`e nei.

‘Ike kākou i ka `ōlelo no`eau, "ma ka hana ka `ike," a no laila, i ka hana a kekahi mau hula i `ike `ia ai ka pa`a me ka pa`a `ole ho`i o ko lākou kahua. Pēia mākou i a`o `ia ai e nā kūpuna a me nā kumu i hala aku nei. Inā mākou e ho`omau ana i kēia alahele, he aha auane`i la? Auwē nō ho`i, pono nō mākou e mālama i nā lōina o kahiko i mau ho`i no kēia hanauna a ia hanauna aku. Pa`i ana nā pahu a hula le`a; `o ka`u hula nō kēia!

Aloha nō ke no`ono`o a`e,
Wayne Keahi Chang

Mānoa a`e ke aloha a me ka mahalo o ko Ka Ulu Hoi nei iā `Anakala Keahi a me kona wehewehe `ana mai i nēia mau mana`o waiwai no ka hula. Mahalo pū aku i kāna kumu `ōlelo Hawai`i, iā Keawe Lopes, no ka ho`ouna `ana mai i kēia hua `ono o ka hoi i `olu ka pu`u ke moni. Mai poina, inā he mo`olelo hoihoi kāu, e leka uila mai iā moololo@kauluhoi.org.

I `ike `oukou, eia ke ka`ina o nā hālau e hō`ike mai ana i ka hula a me ke oli a lākou i nā ahiahi o ka 13 a me ka 14 o `Apelila nei.

1. Nani Ola Hawaiian Dance Company (Kanani Pharr-Cadaoas)
2. Hālau nā Mamo o Ka`ala (Tiare Noelani Chang)
3. Hālau o ka Hanu Lehua - Kāne (Carlson Kamaka Kukona)

(ho`omau `ia i ka `ao`ao 9)

No Kaluaiko'olau
(ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao I)

makemake 'o Ko'olau e hele me ka 'ole o kona 'ohana. I kahi lā mai, 'ākoakoa maila ka po'e ma'i pākē me ka 'ōlelo 'ana o Lui iā lākou, "Loa'a ho'okahi pule iā 'oukou no ke ki'i 'ana i kāu mea pono'i a lawe 'ia ana nō ho'i i Kalawao." Pā koke maila kekahi leo i ka 'i 'ana mai, "A'ole au e hele ana me ka 'ole o ku'u 'ohana, ne 'oe makemake e hele au, me a'u nō lāua e hele ai." Huhū koke maila 'o Lui a ua hō'ole nō na'e 'o ia iā Ko'olau me ka 'ōlelo 'ana, "A'ole, 'o ka mea wale nō i loa'a i ka ma'i pākē ke lawe 'ia i Kalawao." Nui ko Ko'olau wala'au 'ana e pili ana i kona ho'ohiki i ho'opa'a ai me Ke Akua. Ma 'ane'i nei nō ho'i i 'ike 'ia ai ka ho'ololi mana'o 'ia 'ana aku o ko Ko'olau mana'o 'o ia ka mana'o pili aloha i ke Akua.

Ha'oha'o nui a'ela 'o Ko'olau i ke 'ano o Lui. Kainō he pulapula nō kēia kanaka 'o Lui no Ke Akua a e hana nō ho'i e like me ia. Kīloi wale 'ia aku nō ka 'upena i kahi ma'a mau a hopu 'ia kahi i'a i nā manawa a pau, koe aku no ia manawa i huki maila i ka 'upena, 'o ka 'upena wale nō kai loa'a. 'O ka mea maika'i, kūpa'a 'o Ko'olau i kona mana'o pono'i 'a'ole nō i 'aui kona nalu 'ana.

I ka hopena, ua makemake nui 'o Lui e pepehi aku iā Ko'olau akā, 'o Ko'olau ka i kī pū aku a make 'o Lui. Ma hope mai, 'ākoakoa akula ka po'e koa repubalika he iwakālua a 'oi iki paha i Kalalau i mea e pepehi aku i ho'okahi kanaka kupa 'āina kūpono aloha. 'A'ole nō na'e i ho'okō 'ia kēia kauoha, pākele akula 'o Ko'olau mā i ka nui manu kā'ili aloha. Pehea, pa'a maoli ka 'opihi?

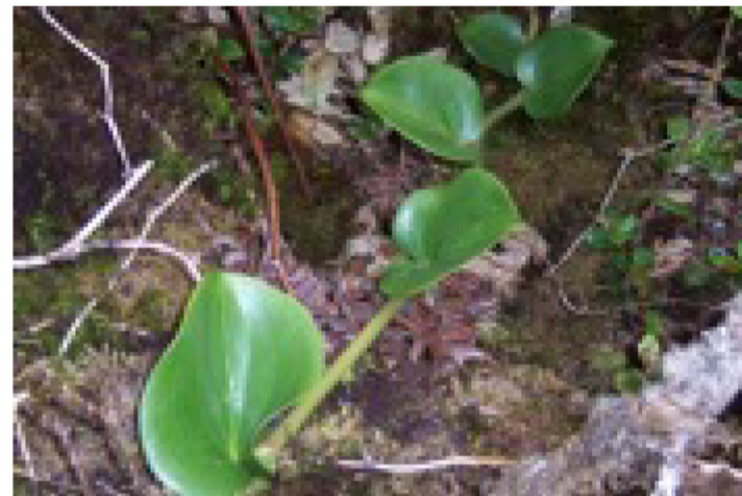
Kolo nō ke ēwe i ka 'iewe

na Leilani Digmon

'Auhea 'oukou, e nā kānaka heluhelu o *Ka Ulu Hoi*. Ua kokoke nō ka hopena o nēia kau a no kekahi o kākou, e puka ana paha i kēia kau mai ke kula nui. Ua kokoke mai nō ka nu'u e kūlia ai. 'Oiai e emi ana ka manawa i koe no kēia mea kākau e kū ai ma ke 'ano he mea kākau no *Ka Ulu Hoi* a he haumāna mua puka ho'i, pono ka hō'ike 'ana i ka mea heluhelu, i ka

makamaka ho'i i ke kumu āna i kākau ai no nā mea i koho 'ia, e la'a 'o ka hana pono o nā kūpuna a me ka hana 'ino o ka po'e haole, ka manawa pono a me ka manawa pono 'ole. E komo 'oukou i loko o nēia mo'olelo i mea e maopopo ai ke kumu o ke kākau 'ana. He mo'olelo pili i ke ala o ke a'o 'ana mai e loa'a ai ke kekelē a me ke ala o ke ola 'ana.

'Āpikipiki nō ka na'au, he kai ko'o ka hoa like ma muli o ua ho'āilona i hō'ike 'ia paha e nā kūpuna. I mea e wehewehe ai, penei nō. Me he lā aia he ka'aahi pipi'i ke holo nei ma luna o ke alahao. I ka ho'omaka

Kolo nō ka hoi me he ēwe lā o ka po'e 'ōiwi.

'ana o ua ka'aahi, 'ano li'ili'i a nāwaliwali nō ia a 'a'ole nui ka po'e i luna ona. 'O ua ka'aahi nei, he nohona 'ē a pī ho'i ko loko, he 'ai po'o maunu na ha'i aku. I

mea e holo ai ke ka'aahi a i mea e ola ai ka po'e i luna ona, 'ai mau 'ia ka wahie, 'o ia ho'i ka mea e pono ai ka honua, a 'a'ohē lua e like ai me ua 'ai 'ana. 'O ka mea 'ai punahele 'o ia nō nā kānaka like 'ole e kū ana ma waho o ke ka'aahi, nā kānaka i 'ike 'ia ke holo ke ka'aahi ma luna o ka honua holo'oko'a. I ka loa'a 'ana o ua mau kānaka nei i ke ka'aahi, 'o ka wahie wale nō lākou no ia ka'aahi e holo ai, i mā'ona ai ka po'e 'ē o ke ka'aahi. No Kūki'i mai paha lākou, 'a'ole paha.

No ua po'e e kū ana ma waho o ke ka'aahi, 'o ia nō ka po'e 'ōiwi o ka honua, a me ka po'e 'ē a'e e noho pū ana me ka mālama 'āina a me nā mea noho 'āina like 'ole, ma waho o ka lāhui kanaka. 'O ia nō nā 'ano maka'āinana o ka honua. Akā, i ka ho'onui 'ana o ke ka'aahi, ka po'e i loko i ho'omalū 'ia e ke ka'aahi, a me nā alahao i ho'omoe 'ia no kona holo 'ana, pākela ka pōloli o ua ka'aahi nei a me ka po'e 'ē i loko ona. Kā'ili 'ia ka 'āina no nei ka'aahi mai nā kānaka e kū ana ma waho, no laila, i ola ai lākou, pono lākou e hana no ke ka'aahi ma hope o ka 'aihue 'ia 'ana o ka 'āina no ke ola 'ana o ia mea like. A hānau maila he mau hanauna ma hope mai, 'o ka hapa nui o ka po'e ma luna o ke ka'aahi, 'a'ole maopopo iā lākou ke 'ano o ua ka'aahi la. Akā, 'o nā 'ano holoholona, nā kānaka like 'ole, a me ka nahele, nā 'ano manu e lele ana ma luna ho'i a me nā mea like

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 7)

Kū Holo Mau 2

(ho'omau 'ia)

na Kaleomanuiwa Wong

E nā makamaka u'i o ka Nūpepa Ka Ulu Hoi, e kala 'oukou i ko 'oukou mea kākau no ka holo 'ana o ka mahina i hala aku nei me ka ho'omau 'ole o ka mo'olelo holo moana. 'Oiai, ua lemu ka holo 'ana i ka makani 'ole, a pa'a kēia i ka moana nui a Kila. Ke lana nei ka mana'o, 'a'ole 'oukou i kū a ke'oke'o, eia nō au i hō'ea mai.

Ua mākaukau nā holo moana, nā kaulua a me ka moku hahai he kia kahi e 'au i ke kai me he manu ala. E pā mai ana ka makani kūkulu pe'a nui, he 'Eka o Kona, ua maika'i nō ho'i ka makani no ke kīkaha 'ana, no laila, i ka 'ehu kakahiaka o ka lā 19 o Ianuali i ho'oholo ai nā kilo hōkū a me nā ho'okele wa'a, he lā kūpono no ka ha'alele 'ana mai iā Hawai'i

no ka holo aku i Maikonekia. Hula 'ia ko Makali'i haka, ko Hōkūle'a 'aiha'a, ko Alingano Maisu hula, a aloha aku i nā 'ohana i 'ākoakoa maila. Mālo'i nā waimaka a helele'i iho ma ka uapo a pēia pū ma ka wa'a. He waimaka ha'aheo ia no ka ho'omana'o i nā 'ohana, nā kūpuna, nā 'aumākua, a me nā akua e la'a 'o Pā'ao, 'o Paumakua, Lu'ukia, Wahanui, Moikeha, Kila, La'a, Kāne a me Kanaloa, a 'o Pele mā. 'O ia kekahi i holo moana me ka wiwo 'ole i ka wā kahiko, a e mau ana kēia 'ano hana i nēia lā e holo nei. 'O mākou nā 'ahi kananā o kēia au lā.

Hemo 'ia nā kaula mai ka uapo ma Kawaihae a puka aku i ke kai hāwanawana 'oiai e napo'o ana ka lā a e 'uwiki kōli'uli'u ana nā hōkū. Holo pili nā kaulua i ka moku nui o Keawe a kā'alo i nā Kona. 'Ā akaaka nā lālani hōkū i kapa 'ia 'o Kekāomakali'i a me Kaiwikuamo'o (he inoa hou kēia mau inoa a i 'elua), a i ka ho'opuka 'ana a'e o ka lā ma ka hikina,

aia nā kaulua ma waho pono o Kalae. Ma laila nō i pilikia ai kahi hoe uli o ka wa'a i kahi 'ale nui. 'O ka huli nō ia a loa'a ke kai malino o Kona, komo i ke awa o Kealakekua no ka ho'oponopono 'ana i ia hoe nei. Hala a'ela 'ehā lā i ka pahu la'i a mākaukau hou, kau ko Hōkūle'a pe'a lua, kau ko Alingano Maisu pe'a kahi, a holo nō nā wa'a me ka moku kia kahi 'o Kama Hele. Ma ke ahiahi nō i ha'alele ai iā Kealakekua. A ao ka pō, a kū ka lā i ka lolo, hiki 'ole ke 'ike 'ia ka 'āina, ua komo 'ē i ke kai lipolipo polihua a Kāne.

nā hoa holomoana o ka Hōkūle'a - Kaleo Wong, Ka'iulani Murphy, Bruce Blankenfield (ka ho'okele), Bob Bee, Palani Wright, Attwood "Maka" Makanani

'O kēia huaka'i 'ana o Hōkūle'a, 'a'ohe ona lua e like ai. 'Alua kaulua, 'alua kilo hōkū, 'alua ho'okele, a ho'okahi wale nō moku hahai. 'O ka mea ma'amau 'eā, he holo ho'okahi kaulua, holo pū ho'okahi moku hahai. 'O ka 'upu a'e o ka nīnau, 'o wai lā auane'i ka mea nāna e alaka'i? Ua ho'oholo 'ia, na Hōkūle'a ke alaka'i mai Hawai'i nei a i Kalama (Johnston), na Bruce Blankenfeld ke kilo hōkū a me ka ho'okele, a na Alingano Maisu e

hahai mai ana. A ke loa'a ua 'āina nei, loli ke kuleana, na Alingano Maisu ke alaka'i mai Kalama aku i Majuro, 'o Shorty Bertelmann ka ho'okele, a 'o 'Onohi Paishon ke kilo hōkū. Ke loa'a ia 'āina 'o Majuro, kuapo hou 'ia ke kuleana no ka holo 'ana aku i Pohnpei, a pēlā nō i holo ai me ka loli 'ana o ke kuleana.

'O kēia moku 'āina 'o Kalama i ho'opuka mai nei, he 'āina 'u'uku o ka 'u'uku, a noho mehameha ia, 'a'ohe hoa 'āina. Inā nō e hiki ke lele me he manu lā, inā 'o Eleao ke keiki kamaha'o 'ē o Konahuanui kou hoa like, a hiki nō ho'i ke lele pololei me ka 'au'i 'ole mai Hawai'i i Kalama, inā nō e pau 'ehiku haneli mile i ke kauaheaha 'ia. Akā, 'o ka loa'a 'ana mai ho'i o ia moku 'e'epa nei, he 'oi aku ka ma'alaha'i o ka loa'a 'ana mai o ke kui hao ma kahi pu'u mau'u. 'O ka iki,

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 7)

Kū Holo Mau

(ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 6)

he hapalua mile ka lō'ihī, he ho'okahi lau me ka hapalua (600) kapua'i ke ākea, a 'o ka mea nui wale nō ma kēia 'āina nei, he haleku'i 'e lima

Eia kahi Alingano Maisu, kai makana 'ia aku iā Mau Piailug i kona 'āina hānau 'o Satawal.

papahēle. 'O i aku ka nui o kēia kula nui o Hawai'i nei ma mua o ia 'āina holo'oko'a. E 'ole ka piha akamai o ka ho'okele, hala a'e nā 'ale o ka moana, hao mai ka moana kau i ka weli, he mea 'ole na'e ia i nēia ho'okele.

Ma muli o ka pā iki 'ana mai o ka makani, kau kēia 'ano pe'a hou loa o ka wa'a, kapa 'ia he pe'a sapinaka.

Ua loa'a nō ua 'āina, a he kūpaianaha wale ka holo pololei o ka wa'a i ka moku. 'Oiai, iā mākou e holo ana, me he lā, 'a'ole mākou i ha'alele iā Hawai'i. Pau ke aho i ke kahawai lau o Hilo, he lau ka pu'u, he mano ka ihona (wahi a kahiko). Nui 'ino ho'i nā hō'ike i hā'awi 'ia maila e nā akua. He wā lō'ihī o ka pā 'ole 'ana o ka makani a he malino a alania wale mai nō ho'i ke kai. Hiki 'ole ke holomua a ma muli o ke au o ka moana, pāhe'e kapakahi ka wa'a ma luna o ka 'ili kai. A ke pā kā ka makani, pā ikaika hā a hele a puleileho ka moana me ke po'i pū 'ana iho o nā nalu halehale. 'O kekahi nalu 'āhiu, haki ma ka pale o ka wa'a, a 'uhae nō ia pale, a komo ke kai i ka wa'a i kahi e moe ana nā hoa holomoana. 'A'ohe ōpū malumalu e kanaho ai. 'O ke kūpa'a wale nō.

('A'ole i pau)

E ka makamaka heluhelu, e ho'omau 'ia ana kēia mo'olelo holomoana i kēia helu a'e o KUH - LH.

Kolo nō ke ēwe

(ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 5)

'ole e ola ana ma ka honua, maopopo nō iā lākou ke 'ano o ia ka'aahi a me ke alahao lau wili wale i ho'omoe 'ia me ke ke kahe 'ana o ke koko a me ka hou o nā kānaka i kāohi 'ia.

Ua ala wau i kekahi kakahiaka a ho'omaopopo au he 'ōhua kāpena wau ma luna o nei ka'aahi. 'A'ole maopopo ia'u, pehea wau i kau 'ia ai ma luna o ua ka'aahi! 'A'ole i kana mai ka nui o ka po'e like 'ole ma luna o ua ka'aahi nei, a e moe ana nō ka hapa nui o ka po'e o luna. Ua nānā akula wau ma 'ō a 'ō i loko o ua ka'aahi, a ma waho o ka puka aniani nō ho'i. He keu ka 'āwīwī o ka holo 'ana, pa'akikī nō ka nānā 'ana i ka mea ma waho o ke ka'aahi, 'ano pohihihi ke

nānā aku. Akā, ho'oka'aka'a maka a hiki ke 'ike maka 'ia kūpuna no ia i hala, no me nā wahi pū 'ia nā akua, nā mea aku, ia ho'opa'alima mau ho'āilona

"E ho'i i ka lo'i, ho'i i ka loko i'a, ho'i i ka 'āina, ho'opau i ke ka'aahi. Ua mau ke ea o ka 'āina i ka pono, e hui pū nā kānaka 'ōiwi like 'ole!" Nui nā ho'āilona like 'ole a'u i 'ike maka ai a me ka luku i hana 'ia e ke ka'aahi, a me nā wahi i ho'omalū 'ole 'ia e ke ka'aahi, akā, e kolo kokoke ana nō ua ka'aahi i ua wahi hiwahiwa, kahi o ka po'e 'ōiwi e ola nei.

Ho'omaopopo nō au i ke kuleana; e ho'āla i nā kānaka like 'ole e moe ana a e ola ana ho'i ma luna o ua ka'aahi luku nei no ka mea, puanaiea ke kanaka ke hele i ka li'ulā, a he li'ulā nō ke ka'aahi a me ka nohona ma luna ona. I mea e ho'opau ai i ka holo o ke ka'aahi, pono nō ka hui pū 'ana o ka po'e 'ōiwi. **Kolo nō ke ēwe i ka 'iewe.** No laila, eia ka'u leo iā 'oe, e ka mea heluhelu, ho'āla kākau, e ho'omaopopo i ke 'ano o ke ka'aahi a kākou e holo ana a nānā i nā hō'ailona o nā kūpuna. E 'ūmi'i 'ia nō ka wāwae a me ka lima no ka holo 'ana o ua ka'aahi luku wale, e hui pū kākou a e ho'i i ka wā o nā kūpuna. Mai kauko'o aku i ua ka'aahi o ka po'e haole, kauko'o i nā ko'o hou ma waena o nā po'e 'ōiwi, a e holo pū kākou ma kekahi ka'aahi 'ē a'e e ho'i ana i ka hana o ka po'e kahiko. 'A'ole lō'ihī ka manawa o ka hele 'ana o ua ka'aahi 'ino, no laila, na 'oukou nō 'oukou e ho'i a'e.

Ke Ahi La'a o Pele

na Lākeā Trask-Batti

'Ano 'ai kākou e nā hoa heluhelu Hawai'i, nā liko lehua i ka lei po'o o Papa, nā ha'a kahiko o nā lā'ae'oaia a i nā 'ōpio 'auana o nei wā. Noa ke aloha i ko kākou hālau like. Mai pa'a i ka leo, he 'ole ka hea mai.

Ana 'ole ka waiwai o ka Hālau o Kekuhi i ke kahua pa'a o ka Hula i kēia wā, a me ka ho'omau pono 'ana o ka mō'aukala o ke 'ano o nā kūpuna.

Ho'okahi nō 'ano ka inoa 'ohana o Kanaka'ole me nā hula ehuehu a me na hō'ike mīkololohua. Mai ka ho'ohanohano pinepine 'ana aku iā Pele i kona home i Kīlauea, a i ke kākela 'ana i ka pō hō'ike o ka Merrie Monarch i kēlā me kēia makahiki, a i ka huaka'i 'ana i Europa e hula ai ma nā 'ano ho'olaule'a like 'ole, kūanoano 'ia ia hālau e ke kaiāulu hula o Hawai'i a me nā kānaka a puni ka honua like.

'O nā kumu hula kaulana o ia hālau, 'o Pualani Kanaka'ole-Kanahela lāua 'o Nalani Kanaka'ole, ua a'o 'ia ka hula mai ko lāua makuahine, 'o Edith Kanaka'ole, ke kumu hula nona ka inoa i kapa 'ia ai kahi hale o ka ho'okūkū Merrie Monarch. Ua a'o 'o 'Anakē Edith i nā hula mai kona makuahine, 'o Mary Kekuewa, a na kona tūtū i a'o mai i kona māmā, a mau nō ke a'o 'ana i ia kaupapa aku, ia kaupapa aku. Ua mālama 'ia kēia 'ike mo'omeheu Hawai'i ma loko o ka 'ohana, a ua ho'ōla 'ia ma o nā hanauna 'ohana. Ua lilo nā haumāna i kumu, nā keiki i kūpuna. Ua mālama 'ia ka 'ula ahi ma ka mo'okū'auhau like, a na ka 'ohana nō i kahu i ia 'ōwena i ke ana pō'ele'ele.

I ka lā 'umikūmāiwa o Ianuali, i ka wā 'o Ka'elo, i ka mahina 'o Hilo, ua puka ka papa 'ōlapa mua o Hālau o Kekuhi, 'o ia nō ka manawa mua i 'ūniki 'ia ai kekahi hui haumāna ma ia hālau, ma waho aku o ka 'ohana. He 'umikūmāhā mau kumu hou i puka mai i ia 'ūniki, 'o ia ho'i ka hānau mua o ke au hou o ke a'o 'ana aku i ia 'ike la'ahia.

Ua kapa 'ia kēia 'ūniki 'o Ka 'Aha 'Ai Lolo, a 'o ka Pua'alohelohe ka inoa o ua papa 'ōlapa i puka maila. He hana ho'ohanohano nō ia iā Laka, ke akua o ka hula. 'O ka 'ohana Kanaka'ole, he 'ohana lākou no Pele, a nona ka nui o kā lākou mau hula. He mau

hana like 'ole ko kēia 'ano hana ho'ohanohano. 'A'ole na'e ia he mea i 'ike wale 'ia e ka lehulehu; 'o ka papa 'ūniki, nā kumu hula o ia papa, 'ehiku mau kumu hula 'ē a'e mai nā hālau o ia 'āina like, a me kekahi o ka papa 'ōlapa e puka mai ana, he po'e kōkua nō, 'o ia wale nō nā kānaka ma kēia 'ūniki.

Ua ho'omaka ia lā me ka 'au hi'uwai i ke kakahiaka nui, i ka pukana lā. He mea nui ka hi'uwai i mea e ho'oma'ema'e ai i ke kino a me ka no'ono'o. Ma hope o ka hi'uwai, ua 'ākoakoa nā 'ōlapa ma ka 'īpuka o ka hālau, a oli 'ia he mau oli e noi aku i ke komo 'ana i ka hālau, no ke kāhea 'ana i nā akua a me nā kūpuna, a pēlā aku. Ma hope o ke komo 'ana i ka hale, hāpai 'ia he mau oli no ka ho'okomo 'ana i ka lolo, ka pā'ū, nā lei a me nā kūpe'e. Ke linohau kūpono 'ia nā 'ōlapa, ho'omaka lākou a pau e ho'oma'ema'e a mālama i ke kuahu o ua wahi hālau lā. He mea nui ke kuahu; 'o ia ho'i ka mea nona ka mana o ka hālau holo'oko'a, o nā kumu, a me nā

nā kumu hula o Hālau o Kekuhi, 'o Nalani me Pua Kanaka'ole

haumāna, a me nā hula, nā akua, a me nā kūpuna. Ua inu 'ia ka wai 'awa ma hope o ka mālama kuahu, a pau kēlā, ho'omaka ka 'āpana hō'ike o ka 'ūniki.

No ka hō'ike, ua kuhikuhi 'ia kekahi hula, i haku a ho'opa'a 'ia e kēlā me kēia 'ōlapa. 'Ae nā kumu hula i ka holomua 'ana o ka 'ūniki inā kūpono ka hula.

Ma mua o ia lā ho'ohanohano, hopu 'ia kekahi pua'a e ka papa 'ōlapa, a 'eli 'ia kahi imu. Ma hope o ka hō'ike, 'ai lākou i kekahi 'āpana o ke po'o o nei pua'a i kālua 'ia. Kapa 'ia kēia he 'ai lolo, a 'o ka waiwai o kēia, he hana ia e ho'oka'awale 'ia ai ka haumāna a me ke kumu. Ke 'ai 'ia ka lolo pua'a, he ho'āilona ia no ka lilo 'ana o ka haumāna i kumu, 'o ia nō ka panina o ia 'ūniki, a ho'opili 'ia ke kanaka me nā akua.

'O ka mea hope o ia hana ho'ohanohano, oli nā kumu hula o ia po'e kumu hou i ko lākou

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 10)

No ka Mele Manaka
(ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 4)

4. Hālau Keali'i o Nālani (Keali'i Ceballos)
  5. Hālau o nā Pua Kukui (Ed Collier)
  6. Hālau ka Liko pua o Kalaniākea - Kāne (Kapua Dalire Moe)
  7. Nā Hula o Kaohikūkapulani (Kapu Kinimaka-Alquiza)
  8. Hula Hālau o Lilinoe (Sissy Kaio)
  9. Hālau Keali'i o Nālani - Kāne (Keali'i Ceballos)
  10. Hālau ka Liko Pua o Kalaniākea (Kapua Dalire Moe)
  11. Academy of Hawaiian Arts (Mark Ho'omalulu)
  12. Hālau ke Kia'i a'o Hula - Kāne (Kapi'olani Ha'o)
  13. Hālau o ke Ānuenue (Glenn Vasconcellos)
- Ho'omaha**
14. Nā Pua me ke Aloha - Kāne (Sissy Kaio)
  15. Hālau nā Lei Kaumaka o Uka (Nāpua Greig & Patty Maluo-Huber)
  16. Ka Pā Hula o Kaleilehua (Snowbird Bento)
  17. Hālau i ka Wēkiu - Kāne (Veto Baker & Michael Casupang)
  18. Keolalaulani Hālau 'Ōlapa o Laka (Aloha Dalire)
  19. Hālau Hula Olana (Olana & Howard Ai)
  20. Academy of Hawaiian Arts - Kāne (Mark Ho'omalulu)
  21. Ka Pā Hula o Kauanoa o Wa'ahila (Maelia Loebenstein Carter)
  22. Ka Leo o Laka i ka Hikina o ka Lā (Kaleo Trinidad)
  23. Ka Pā Hula o Kaleilehua - Kāne (Snowbird Bento)
  24. Hālau Mōhala 'Ilima (Māpuana de Silva)
  25. Hālau o ke 'A'ali'i Kū Makani (Manu Boyd)
  26. Ka Leo o Laka i ka Hikina o ka Lā - Kāne (Kaleo Trinidad)
  27. Hula Hālau o Kamuela (Kau'i Kamana'o & Kunewa Mook)

E nānā pū, e ho'ōho pū, a e le'ale'a pū kākou i kēia hana no'eau a ka Hawai'i. A, ke ho'i mai, e hō'ike mai nō i kou mana'o ma 'ane'i, ma nā lihilihi 'ao'ao o *Ka Ulu Hoi!*

Ho'okani Mānoa Finale
28 'Apelila 2007

Papa Mele Hawai'i 284
Robi Kahakalau
Martin Pahinui, George Kuo, Aaron Mahi
Ainsley Halemanu, Jeff Teves, Kimo
Alama Keaulana, Paul Kim
Wehilani Ching, Wainani Kāneali'i, 'Iwalani
Kahalewai, Nickie Hind, 'Ihilani Miller
The Lim Family
Keao Costa, Weldon Kekauoha

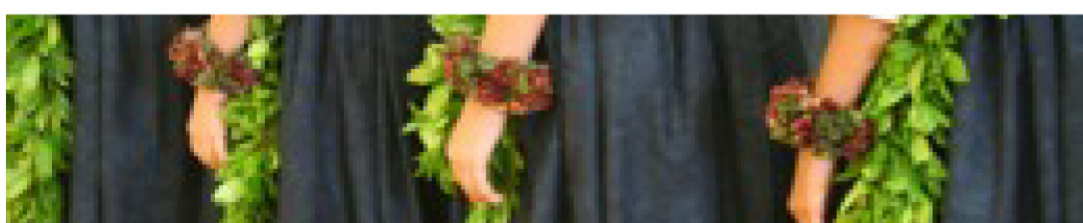
E naue aku kākou i
Andrew's Amphitheater
5-10 ahiahi

Ho'i mai nā
haumāna i ke kula
ma hope o ka wā
ho'omaha...

He Katuna
na Ryan Dudoit

No ka 'Ūniki 'Ailolo (ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao 8)

mo'okū'auhau holo'oko'a. Ho'omaka 'ia me ka mo'okū'auhau hula o ia mau kumu 'elua, 'o Nalani lāua 'o Pualani Kanaka'ole, "mai ka hālau o Kīlauea, mai ka 'ohana o Haumea" o Pelehonuamea nō ho'i, a i nā hanauna o ka 'ohana, a ho'okomo 'ia nā inoa o ia mau 'ōlapa, o ia mau kumu hula hou. He mea waiwai loa kēia, no ka mea he hō'ailona ia no ka holomua 'ana o ka hula, a me ka mau 'ana aku o kēnā 'ula ahi o Pele.

Me kēia 'ōlelo, a me ke kanu 'ana i ka 'āpana koe o ka pua'a me kahi kinolau pū, kupu hou maila he mau kumu hula o Hālau o Kekuhi, a ho'īli 'ia ka lama o ia mana kahiko. Ua hiki nō ho'i i kēia mau kānaka 'umikūmamāhā ke ho'omaka i kā lākou hālau pono'ī, ma lalo o ka mo'okū'auhau like o ko lākou mau kumu hula. Ho'omau 'ia ke ea o ka hula a me ka mana o nā kūpuna, a he mea u'i maoli kēlā. He mea u'i kēia 'ano ho'ō'ā loina no kākou ka po'e Hawai'i, no ka na'auao o ko kākou mau kūpuna, a no ka wā e hiki mai ana a me nā Hawai'i e hānau maila. He mea u'i ka hula, ka ne'ena o ka po'e Hawai'i. Ke kuhi nō ka lima, hele nō ka maka, a e mau ana ka 'ehu o ke ahi la'a o Pele.

I Ola ka 'Āina

na Kaua Carvalho

Lele aku ka hoaka maoli a lele mai ka hoaka o ka haole. Unonoke ke kūkulu 'ana i nā halekū'ai, nā hale kū'ai nui, a me nā hale noho, a lele ka hoaka. 'O Hawai'i anei kēia? A i 'ole 'o Amelika 'Ākau kēia? Nui nā hale kū'ai nui e la'a 'o Costco, Wal-Mart, Home Depot, a pēlā aku. Maika'i nā hale kū'ai nui no ka wikiwiki me ka ma'alahi o ke kū'ai hele, akā, he pepehi kēia i ke ola maoli o ka 'āina o Hawai'i nei. 'O kēia ka 'āina o ko kākou mau kūpuna, a pono nō kākou e mālama i ka 'āina.

He kōkua paha ka pila hou i kapa 'ia ka Big Box Bill, a 'āpono 'ia e Kaua'i Planning Commission. Na kēia pila e kaupalena i ka nui o nā hale kū'ai e kūkulu 'ia nei, 'o ia ho'i he kanahiku kūmālīma kaukani kapua'i kua. Nui nā kumu like 'ole i 'āpono ai lākou i kēia pila, akā 'o ka mea nui ka mālama 'ana i ka 'āina. He mokupuni li'ili'i 'o Kaua'i. 'A'ole hiki i kānaka ke kūkulu ma nā wahi a pau me he mea la he 'āina haole kēia. 'O Hawai'i kēia, a u'i ka 'āina. Inā e

kūkulu 'ia ana nā hale kū'ai nui, e kūkulu pū 'ia nā alanui a me nā paipu lawe 'ino. I ka wā hea e lawa ai kākou? E kaupalena 'ia ke kūkulu 'ana i nā hale kū'ai nui na ka leo kauoha o ke Kaua'i Planning Commission no ke ola pono o ko lākou 'āina maoli.

Eia kekahi pilikia i kupu mai ma muli o ka ho'okumu 'ia 'ana o Costco mā, 'o ia ho'i ka pau 'ana o nā pahu Matson iā lākou. Ua kū'ai mai 'o Costco a me Walmart i nā pahu nui ma nā moku o Matson. I Kaua'i, pae ko Matson mau moku i Nāwiliwili i 'elua

'O kahi like nō kēia i Kaua'i o Mano. 'Ike 'ia nō ka loli 'ana o ka 'āina ma muli o ka 'ō'ili 'ana mai o ia hale nunui.

wale nō lā o ka pule. Na Costco a me Walmart i ho'opa'a a ho'opiha i ka hapa nui o nā pahu ma nā moku, a 'a'ole mea koe no nā hale kū'ai li'ili'i. Inā 'a'ole hiki i nā hale kū'ai li'ili'i ke ho'opa'a i pahu ma nā moku o Matson, 'a'ole loa'a iā lākou ka mea e lako ai ko lākou mau hale, 'a'ole mea e kū'ai aku ai i ka lehulehu. I ka pule mua loa i piha ai ko Matson moku i ka ukana o Costco, ua eo 'o Foodland. 'A'ole hiki iā Foodland ke ho'okūkū me Costco. Noho wale 'o Foodland i ka nele a me ka hune. Makemake ka po'e e kū'ai mai i ka palaoa, nā hua moa, ka waiū, a 'a'ole i loa'a iā Foodland. Pono ko Kaua'i po'e e hele i Costco.

Hiki paha ke hō'alo 'ia kēia pilikia ma o ka pila hou. Inā kūkulu 'ia ka hale kū'ai ma lalo o kanahiku kūmālīma kaukani kapua'i kua, 'a'ole paha e lilo iā ia ka hapa nui o nā pahu o Matson. A laila, hiki i nā hale kū'ai li'ili'i ke ola, e like nō me Foodland.

Pono nō nā mokupuni a pau e kāko'o i kēia pila. 'O kēia ko kākou 'āina, he 'āina u'i. 'O ia ka mea nui. Maika'i ka lako 'ana o ka hale, akā, he lako hale wale nō kēlā. 'Oi aku ke ola maika'i o ka 'āina ma mua o ka noho nani 'ana o kākou. Hiki ke kūkulu, akā me ka mālama 'ana i ka pono o ka 'āina.

E Ola Mau

na Lillie Makaila

Ua ho'omaka ka hana 'ana i ia mea he noho lio Hawai'i ma kahi o ka makahiki 1830. I ka makahiki 1793 i lawe 'ia ai nā pipi mua i Hawai'i e Kāpena Vancouver, 'a'ole i 'emo, ua pau i ka 'ai 'ia! Ua lawe hou 'ia kekahi mau pipi hou a'e i ka makahiki 1794, a wahi a Kāpena Vancouver, kai lawe mai i nā pipi, ua pono ka pāpā 'ana i ka 'ai a nā kānaka i ia mau pipi hou no ka ho'onui 'ana i ka pū'ā pipi. Mālama 'ia ua kapu nei a hiki i ka makahiki 1830, ka wā ho'i iā Kauikeaouli. Akā, i ka makahiki 1815, ua 'ae 'o Kamehameha i ke noi a Ioane Paka i noi ai no ka hopu 'ia a kū'ai 'ia 'ana aku i kekahi pipi i ka 'āina 'ē. I ia wā, e ia ko lākou hana no ka hopu 'ana i nā pipi 'āhiu. Ua 'eli 'ia ka lua nui, a hā'ule nā pipi 'āhiu i loko. I ka wā i laka ai nā pipi, ua lawe 'ia i waho a hiki'i 'ia kona hao i ka hao o kekahi pipi laka a nā kānaka. Na ka lua o nā pipi i alaka'i i ka pipi hou a hō'ea aku i ka hale. 'O ia ka hana a lākou a hiki i ka makahiki 1832, ka wā i pae mua mai ai nā paniolo mua i Hawai'i.

I ia wā, ua huaka'i 'o Kauikeaouli i Kaleponi a ua 'ike 'o ia i ka hana a nā paniolo i laila. Nāna nō i lawe mai i nā paniolo i Hawai'i no ke a'o 'ana mai i nā kānaka Hawai'i i ka hānai 'ana i ka pipi a me ka holo 'ana i ka lio. Wahi a ka lohe, mau nō ka like o ka hana o nā paniolo mai Mekiko mai a me nā paniolo Hawai'i a i kēia wā. Akā 'a'ole paha pololei kēlā, ua ulu a'ela ka 'ike o nā paniolo Hawai'i a 'oko'a nō ka hana a nā paniolo Hawai'i, 'oko'a ko ka 'āina 'ē. Eia kekahi, ua a'o mai nā paniolo Hawai'i i ka hana noho lio, akā ua ho'ololi lākou i ia mea a 'ano 'oko'a ka 'ike 'ia 'ana a me ka ho'ohana 'ia 'ana. Nui nā paniolo Hawai'i i mākaukau i ka hana noho lio i ia wā. Akā, i kēia manawa, 'a'ole ia he hana ma'amau, a 'a'ole nui nā kānaka i mākaukau i ka hana noho lio.

E ola mau ana kēia hana no'eau waiwai. Ua ho'omaka 'ia kekahi papahana ma ke kula ki'eki'e 'o Kohala, ma Kohala, Hawai'i no ke a'o 'ana aku i ka hana noho lio. 'O Kāwika Fuertes kai ho'omaka i ia papahana. A'o mua 'o ia i ua kula nei i ka papa 'epekema 'oihana mahi'ai ma mua o kona a'o 'ana mai i ka hana noho lio a ma hope o kona ho'opa'a 'ana i ka hana, ua komo nō ia 'ike i kona a'o 'ana aku i ia kula.

Wahi a Kāwika, he noho lio lua 'ole ka noho lio Hawai'i, a 'o ia ka noho lio 'oi loa no ka holo lio 'ana i kēia 'āina. Ua ho'oki'eki'e 'ia 'o waena o ka

noho lio Hawai'i no ke kūpa'a 'ana o ka paniolo i ka holo 'ana ma ka 'āina 'ālua. Nui ka ho'ohana 'ana i ka 'ili pipi ma ka noho lio Hawai'i no ke kūrō'ihī 'ana o ia mea i kēia wahi nui o ka ua a me ka ikiiki. A, ua hili 'ia ka 'ili pipi i kaula a kau 'ia ma nā 'ao'ao 'elua o ka noho lio mai ka 'ōmuku a i ka 'ao'ao ma lalo iho. Kapa 'ia ia kaula 'o ka 'awe'awe e like me ka 'awe'awe o ka he'e. Ua ho'omāmā 'ia ka noho lio Hawai'i he 'umi paona ma o ia mea he 'awe'awe. A keu pū a ka ikaika me ka ho'ohana 'ana i ka 'awe'awe. Ua ho'olaulā 'ia ka 'ōmuku no ka ho'ohei 'ana i nā pipi nui a me nā pipi kāne, 'oi a'e ka ikaika o ka 'ōmuku kiulā. A ho'olaulā pū 'ia ka lala, ka māhele 'ili pipi ma hope pono o ka noho, no ka halihali 'ana i kekahi kanaka 'ē a'e, ke kino pua'a, a pēlā wale aku.

'O Kingu Gushikuma kai a'o iā Kāwika i ka hana noho lio. He kanaka Okinawa kūhaulua 'o ia no Pearl City. Ua koho 'ia 'o ia no ka Paniolo Hall of Fame ma ka makahiki 2000 no ka nui o kona akamai. 'O Double Rainbow ka inoa o kona kahua holoholona i Pearl City. 'A'ohe ona kumu i a'o iā ia i ka hana noho lio akā ua loa'a iā ia he noho lio Hawai'i mai kona wā 'ōpio mai.

(ho'omau 'ia i ka 'ao'ao 12)

No ka Noho Lio Hawai'i
(ho'omau 'ia mai ka 'ao'ao II)

Ua pilikia kekahi o kona noho lio Hawai'i, a ho'ā'o akula 'o ia e kāpili hou i ia noho lio. Ma o ia hana a pa'a hou ka noho, ua ulu a'ela kona aloha i ka noho lio Hawai'i.

Kaulana na'e 'o Kāwika i kona ho'ololi 'ana i kekahi mea. Ua ho'ololi 'o ia i ke 'ano o ke kino o ka noho lio, a ua hā'awi 'ia ia kino i kekahi mau hui hana noho lio i Kekeka, 'o ia ho'i 'o Texas a me Uka, 'o ia ho'i 'o Utah. I kēia manawa hiki ke kū'ai 'ia ia kino no ka hana noho lio. Ua kapa 'ia kēia kino 'o Kingu Slick a i ole 'o Kohala Slick.

Nui nā 'ano lio ma Hawai'i i kēia mau lā, akā i ka wā ma mua, 'o ke Quarter horse wale nō ke 'ano lio i Hawai'i, a kūpono ka noho lio kahiko no ka holo 'ana i kēia 'ano lio ho'okahi. I kēia manawa 'oko'a loa nā 'ano o nā lio i Hawai'i, a he mea nui ia kino hou a Kingu no ka noho 'ana i nā lio like 'ole nona nā kua like 'ole.

Ua hala 'o Kingu Gushikuma i ka makahiki 2005. Akā, e ola mau ana kona akamai i kāna haumāna 'o Kāwika. Ua lilo 'o Kāwika i loea i ka hana noho lio, a he 'i'ini kona no ka ho'omau 'ana i ka hana noho lio Hawai'i.

No laila 'o ia i ho'omaka ai i nā papahana ma ke kula ki'ki'e 'o Kohala a me kekahi papahana 'ē a'e ma Kohala Intergenerational Center. A'o 'o

Kawika i ka hana noho lio a me ka 'oihana noho lio kekahi. Hiki iā Kāwika mā ke kū'ai aku i ko lākou noho lio no 'umikūmālua haneli kālā. Inā hana lākou me ke akamai, he waiwai ko laila. Nui nā kānaka holo lio i kēia wā e noi ana iā lākou e hana i noho lio Hawai'i. I kekahi lā, ua kipa mai 'o Kawika mā i O'ahu no kekahi hō'ike'ike hana noho lio, a hō ka nui o nā kānaka i hele i laila!

Waiwai loa kēia hana no'eau, a mahalo piha iā Kāwika i kona mālama a ho'omau 'ana i ka hana noho lio Hawai'i. Ua make 'o Kingu Gushikuma a ha'o kākou a pau iā ia a me kona 'ike. Akā, he kanaka akamai 'o Kāwika, a e ola mau ana ka 'ike o ka hana noho lio. 'A'ole e nalowale ana kēia hana no'eau akā, kūpa'a nō ka 'ike ma Hawai'i nei.

Ka Ulu Hoi

Puke 7 . Helu 5

3 'Apelila 2007

MĀNOA, KONA,
O'AHU A LUA

PAPA
MO'OLELO

'Ilikea Afong
Kāwika Allen
Kaua Carvalho
Leilani Digmon
Kekoa Haleamau-Martin
Lilliane Makaila
Kaina Makua
Kaleonahenahe Nacapoy
Kenji Rasmussen
Ka'aimalani Spencer
Lākea Trask-Batti
Ke'alohe Tyau
Kaleomanu'iwa Wong

1 Pa'a ka 'Opihi
2 Hana 'Oe a Kani Pono
3 He Uku Pākālikali
4 Loiloi Mele Manaka
5 Kolo nō ke ēwe i ka 'iewe
6 Kū Holo Mau 2
8 Ke Ahi La'a o Pele
10 I Ola ka 'Āina
11 E Ola Mau

luna@kauluhoi.org / mooolelo@kauluhoi.org

www.kauluhoi.org

Kahikina de Silva, Luna Ho'oponopono

